

УДК 316.37

Є.Литвин

РЕФЛЕКСІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Стаття присвячена аналізу проблематики “суб'єктної дії”, її місця в соціологічному теоретизуванні, зокрема в теорії соціальної дії. У статті зазначено змістовні характеристики суб'єктності актора, а також задіяно релевантні та близькі до терміна “суб'єктність” поняття, які уможливають розширення масштабів рефлексії суб'єктності та розвитку її теоретичних засад.

Keywords: *subjectivity, subject performance, subjective person, personal subjectivity, social subjectivity.*

Ключові слова: *суб'єктність, суб'єктна дія, суб'єктний індивід, індивідуальна суб'єктність, суспільна суб'єктність.*

Ключевые слова: *субъектность, субъектное действие, субъектный индивид, индивидуальная субъектность, общественная субъектность.*

У соціологічній теорії існують підходи, які нівелюють суб'єкта дії, стирають або ігнорують індивідуальні відмінності актора, а відповідно й суб'єктність. Прикладом може слугувати синергетичний підхід, у контексті якого культура, релігія, психіка та інтелект індивіда розглядаються не більш як епіфеномени іманентного процесу самоорганізації матерії і не відіграють у ньому самостійної ролі. Іншому підходові, постмодерністському, притаманна “втрата суб'єкта”, гра зі стилем, сенсом епох, стирання будь-яких кордонів між певними структурами, інститутами, формами, демонстрація відсутньої дійсності, “плаваючого” суб'єкта (Ж.Бодріяр) [1]. Представники постмодернізму зазначають “смерть” таких супероснов, як: Бог, актор (Р.Барт), індивід. Свідомість актора тут розуміється як

хаотичність бажань, устремлінь, певних питань до зовнішнього світу, що лише частково детерміновані соціальним і культурним досвідом індивіда. Нарешті, постструктуралістський соціологічний підхід також втрачає суб'єкта дії. Представники цього теоретичного напрямку вбачають у сучасному суспільстві насамперед боротьбу за “владу інтерпретації” різних ідеологічних систем, де панівні ідеології намагаються заволодіти “індустрією культури”, нав'язати вигідний спосіб мислення за допомогою засобів масової інформації. За таких обставин істотно обмежується здатність індивіда усвідомити свій життєвий досвід, своє “матеріальне буття”, а відповідно нівелюється і суб'єктність актора. Сучасна “індустрія культури”, стверджують постструктуралісти, відмовляє індивідові в адекватному засобі для організації його власного життєвого досвіду, тим самим позбавляючи його необхідної підстави для розуміння (інтерпретації) як самого себе, так і навколишньої дійсності. На мою думку, ці погляди є дещо абсолютизованими, адже, навпаки, швидке поширення засобів масової інформації через Інтернет надає його користувачеві можливість формування критичного способу мислення і відповідно сприяє підвищенню рівня суб'єктності індивіда.

На відміну від зазначених підходів теорія соціальної дії виокремлює суб'єкта дії, який, з одного боку, виступає продуктом економічних, соціокультурних умов соціуму, а з другого – активно *впливає на нього*. Ця теорія фіксує дану специфіку, однак не через проблематику суб'єктності. У зв'язку з цим теорію дії потрібно розвивати, поповнювати, зокрема розробкою проблематики “суб'єктності” і відповідного понятійного апарату, оскільки, гадаємо, це надасть більшої визначеності раціональній активності суб'єкта дії в теорії соціальної дії.

Категорія “соціальна дія” є методологічним інструментом для пізнання зовнішньої й внутрішньої активності індивіда. Дія індивіда може бути як усвідомлена (раціональна, перетворювальна активність актора), так і автома-

тизована, стихійна, інстинктивна. Враховуючи міфологізацію суспільної свідомості, можна простежити таке явище, як псевдосуб'єктність, тобто активність і дієвість індивіда в деструктивному напрямі.

Відповідно в теорії соціальної дії доцільно було б виділити різні рівні суб'єктності індивіда, а для розуміння їх контрасту вказати на характеристики суб'єктної, безсуб'єктної і псевдосуб'єктної дії.

Суб'єктна дія – це цільова, адекватно усвідомлена дія індивіда, яка передбачає самостійне вибудовування і коригування цілей актора дії, його планів життя, конкретних результатів і розуміння засобів їх досягнення. *Суб'єктно* діючи, актор знає і розуміє причини своєї суб'єктивності (індивідуальна особливість актора, його психологічного стану, поглядів, смаків, інтересів і відповідно певного ставлення до оточення) і відповідає ознакам і характеристикам суб'єктності (наведені нижче). Рівень суб'єктності актора корелюється з рівнем суб'єктивного контролю індивіда, тобто з певною соціальною зрілістю і самостійністю, що являє відповідальність актора за те, що відбувається “тут і тепер”, а також за наслідки дії (інтерналі, які беруть на себе відповідальність за свої вчинки відповідно мають вищий рівень суб'єктності, ніж екстернали, які знімають із себе будь-яку відповідальність за все, що відбувається з ними).

Основними змістовними характеристиками суб'єктності є:

1) Активність, а саме здатність індивіда відтворювати свій фізичний і інтелектуальний потенціал. При цьому актор адаптується до соціальних умов і діє згідно з ними. Активність у формі “інтелектуальної ініціативи” є найвищим рівнем суб'єктності.

Важливо зазначити, що суб'єктна дія індивіда в суспільстві торгово-ринкових відносин надає акторові можливість мобільності, яка залежить від рівня його активності, творчих здібностей, вольових якостей і таланту (П.Сорокін).

2) Дієвість як здатність ефективно виконувати свої функції і зобов'язання у системі суспільної ієрархії.

3) Адаптивність до структурних перетворень, або здатність актора пристосовуватися до нових умов у суспільстві. Ця характеристика передбачає цілісне розуміння індивідом ситуації і можливість не розгубитись у ній. Інакше має місце аномія, соціальна ексклюзія, масове відчуження.

4) Самомотивація – процес спонукання індивіда до своєї дієвості, яка спрямована на досягнення мети. Це вміння тривалий час обходитись без зовнішніх стимулів і контролю. Подібні навички найчастіше відповідають індивідам, які прагнуть максимально розкрити свої таланти і здібності. Тобто, виступаючи суб'єктом соціальної дії, індивід займає активну позицію, в даному випадку особливо важливою є реалізація вищої потреби індивіда – потреби в самоактуалізації (за термінологією А.Маслоу).

5) Цілепокладання – це процес формування мети на основі врахування властивостей виконавця діяльності, у процесі якого передбачається досягнення певних результатів. Суб'єктність є також здатністю не бути додатком до цілей інших людей і не зраджувати своїх інтересів. Для цього потрібно визначити саму ситуацію (середовище і своє місце у ньому), мету (бажану ситуацію) і моделювання поточної ситуації.

6) Стратегічність як спосіб дії. Стає необхідною в ситуації, коли для прямого досягнення основної мети недостатньо наявних ресурсів. Стратегія належить до галузі практичної діяльності індивіда.

7) Самоусвідомлення – рефлексія свідомості щодо себе. Це чітке розуміння своєї суті, своїх характерних рис, своєї ролі у суспільстві, житті, осмислення свого розвитку.

Концепція символічного інтеракціонізму приділяє увагу самосвідомості індивіда, а саме: усвідомлення актором своєї ролі, подолання конфлікту між нею і своїм “Я”, розуміння свого місця у соціальній системі [2]. Водночас парадигма соціального обміну вносить на розгляд питання усвідомлення актором відносності своїх цінностей і винагород.

Самоусвідомлення як усвідомлення свого місця і ролі в соціумі передбачає *орієнтацію на іншого* (комунікативна дія (Ю.Габермас) [3].

8) Рефлексивність. Рефлексія забезпечує: здатність суб'єкта реконструювати й аналізувати побудову своєї думки, визначати її склад і структуру і, об'єктивувачи їх, перетворювати для адекватного досягнення цілей; можливість порівняння нинішньої розумової стратегії вирішення ситуації з обраною раніше і обрати оптимальну стосовно даного випадку; пошук нового знання всередині себе, завдяки чому забезпечується процес самопізнання; аналіз процесу мислення та контроль за розумовими стратегіями; розмежування і диференціацію явищ, причини яких лежать усередині й поза суб'єктом.

Згідно з феноменологічним каноном суб'єктною є будь-яка рефлексивна дія. На мою думку, для визначення дії актора недостатньо звернутися до власного досвіду, потрібно вдатися до засад науки, які аналізують проблемний світ повсякденності, а саме до суспільних наук [4].

Говорячи про індивідуальну суб'єктність, можна додати: 9) абстрактне мислення, або ж теоретичне узагальнення – форма мислення, яка базується на виділенні загальних рис, закономірностей та оперує поняттями, які створюють загальну картину світу. Формування абстрактного мислення полягає в спрямуванні індивіда на співвідношення гіпотетичного, можливого, реально існуючого та потенційно можливого.

Безсуб'єктна дія – це неусвідомлена дія *індивіда*, спонтанна, афективна, вмотивована виключно біологічною сутністю.

Безсуб'єктна дія актора характеризується:

- 1) неусвідомленням актором мети і можливості свого розвитку;
- 2) відсутністю відповідного рівня відповідальності за свої вчинки;
- 3) пасивність актора;
- 4) залежність від управління (нездатність до спонтанної активності (Е. Фромм)) [5];

5) розгубленість за умов структурних перетворень, що призводить до особистісної деградації індивіда.

Усі ці характеристики вказують на рівень раціональності суб'єкта. Якщо індивідові притаманні лише деякі з цих характеристик, то його дії можна назвати псевдосуб'єктивними. Наприклад, якщо дія актора вмотивована, має свою стратегію, але відсутнє самоусвідомлення актора, то таку дію важко назвати раціонально спрямованою, а отже, і суб'єктною. Так, у творчому доробку М.Вебера цілераціональну дію більшою мірою можна віднести до суб'єктної, адже їй притаманні такі характеристики, як: усвідомлення індивідом мети діяльності, аналіз реакцій з боку об'єкта впливу, цілепокладання, поєднання особистої та соціальної мети [6].

Псевдосуб'єктна дія – це дія індивіда, вмотивована не суб'єктом дії, а зовнішніми інстанціями. Цей рівень суб'єктності може мати деякі характеристики як суб'єктної, так і безсуб'єктної дії. Її можна охарактеризувати як активність актора в деструктивному напрямі. Прикладом такої може слугувати “авторитарна особистість”, описана представниками франкфуртської школи [7].

Характерними ознаками псевдосуб'єктної дії актора є:

- 1) упередженість і стереотипність віри у зовнішні детермінанти індивідуальної долі;
- 2) ригідність мислення (прихильність стереотипним міркуванням через надмірну залежність від накопиченого досвіду);
- 3) схильність до перенесення відповідальності за свої вчинки на зовнішні непідконтрольні людині інстанції;
- 4) непристосованість до свободи та самовизначення (авторитарне підпорядкування);
- 5) ворожість до чужинців;
- 6) залежність від зовнішнього маніпулювання, потреба в лідері;
- 7) орієнтація на споживацтво;
- 8) схильність до засудження людей з нетрадиційними поглядами (авторитарна агресія).

На відміну від псевдосуб'єктної суб'єктна дія не передбачає догматизму (ні з боку релігії, ні з боку ідеології та ЗМІ), а передбачає критичне мислення.

Кожен тип міжлюдських взаємин формує свій тип суб'єктного індивіда, активність якого змінюється залежно від типу суспільної взаємодії. Основними критеріями типологізації суб'єктності є:

- світоглядні пріоритети індивіда (система цінностей, ідеалів, інтересів особи);
- система потреб, які виступають мотивом дії індивіда;
- місце індивіда в системі суспільно-економічних відносин;
- сукупність соціальних ролей і відповідно рольові очікування;
- рівень особистісної ініціативи, активності актора (Скажімо, рівень творчої активності індивіда капіталістичних економічних відносин корелюється з її прибутком, і тому актор напряму зацікавлений в особистісній ініціативі. Говорячи про економічну активність “авторитарної особи”, можна сказати, що вона спрямована не тільки на задоволення базових потреб, а й на надмірне споживацтво. Рівень особистісної ініціативи радянської особи був знижений у зв'язку з відсутністю винагороди за це, відповідно разом з істинно зацікавленими у результаті своєї праці, переважна більшість була байдужа, пасивна, безініціативна до власних здобутків);
- визначення цінності індивіда суспільством [8].

Концепції теорії соціальної дії так чи інакше відображають своє бачення суб'єктності актора. За допомогою різних понять автори передають сутність суб'єктного індивіда, групи, суспільства, яка полягає в конструктивній активності акторів при їх самоусвідомленні. Кожна парадигмальна концепція дії виражає цю активність по-своєму, у різних поняттях: цілераціональна дія індивіда; комунікативна дія (спрямована на консенсус між акторами дії); рефлексивна дія (феноменологи); творча [9]; усвідомлена тощо.

Проте теорія соціальної дії, описуючи суб'єкта дії, не виокремлює таке поняття, як "суб'єктність" діяча, рівні суб'єктності й недостатньо зазначають механізми формування суб'єктного рівня акторів. Деякі з авторів дещо вказують на них, це, зокрема, відповідна соціалізація [10], необхідність реформування системи шляхом переоцінки сучасних культурних цінностей, залучення соціальної аналітики, соціальної механіки, соціальної політики, соціальної генетики (П.Сорокін) [11], але необхідна така концепція, яка б узагальнила поняття "суб'єктність", чітко зазначила її принципи, рівні та механізми формування. На сьогодні створення такої концепції є досить актуальним, адже теорія завжди має відповідати практичним потребам сьогодення. Рівень суб'єктності індивідів напряму корелюється з рівнем продуктивних сил соціуму, оскільки соціальний капітал з розвинутою системою цінностей здатен створити нові, конструктивні сектори економіки. Осмислення проявів соціальної й індивідуальної суб'єктності у всіх основних сферах життя людей дає змогу піддати аналізу обставини індивідуальних, соціальних сфер життя індивіда, проаналізувати умови теперішнього часу, спрогнозувати майбутнє.

Хоча виникає інше питання, а саме мотивації вже суб'єктного актора. Чим нижчий рівень суб'єктності індивіда, тим більше він умотивований своєю біологічною сутністю, тим більше підпадає під вплив маніпуляцій, які диктують йому напрям активності. Отже, важливо замислитись і над тим, що буде у випадку послаблення важелів економічного маніпулювання, коли індивід усвідомлюватиме відносність своїх потреб, цінностей, чи не спричинить це ще більшої деградації індивіда, перетворивши його в пасивного спостерігача дійсності (адже суб'єктним індивідом сама творча діяльність також усвідомлюється відносною). Момент відносності всіх цінностей розглядає постмодернізм, котрий і заперечує суб'єкта. Хоча, на мою думку, це питання майбутнього (пошук нових мотивацій), на сьогодні ж стоїть питання гармонізації взаємодії акторів,

а саме формування суб'єктної дії (суб'єктних індивіда, груп, інститутів, суспільства). Оскільки так чи інакше дія індивіда зумовлена життєвим досвідом, процесом соціалізації, перетворює його в соціального агента, і лише від нього залежить майбутнє.

Література

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж.Бодрийяр // *Философия эпохи постмодерна*; [сб. переводов и рефератов]. – Мн. : Красико-принт, 1996. – 230 с.
2. Mead G. H. Self / G.H.Mead // *George Herbert Mead on Social Psychology. Selected Papers* / ed. by A. Strauss. – Chicago and London : University of Chicago Press, 1964. – 201 p.
3. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : монографія / М.Г.Тур. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 423 с.
4. Garfinkel H. On Formal Structures of Practical Actions / H.Garfinkel, H.Sacks // *Ethnomethodological Studies of Work* / ed. by H. Garfinkel. – London ; New York : Routledge and Kegan Press, 1986. – P. 176–181.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; пер. с англ., под общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : МНГШ “ЭСИ”, 1993. – 272 с.
6. Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер // *Избранные произведения*; пер. с нем. М. И. Левиной. – М. : Прогресс, 1990.
7. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т.Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
8. Смирнов Г.Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности / Г.Л.Смирнов. – М. : Политиздат, 1971. – 376 с.
9. Марков Б. Мораль и Разум. Послесловие / Б.Марков // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – С-Пб., 2000.
10. Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс ; пер., с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева ; под ред. М.С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
11. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р.Арон ; общ. ред. и предисл. П.С.Гуревича. – М. : Изд. группа “Прогресс” – “Политика”, 1992. – 608 с.